

El catàleg de dones virtuoses al llibre IV de *Lo Somni* de Bernat Metge i els tractats didàctico-morals sobre la condició femenina dels segles XIV-XVI¹

Ángel Narro
Universitat de València

El catàleg de dones del llibre IV de *Lo Somni* i el seu context literari

El catàleg de dones virtuoses que apareix en el llibre IV de *Lo Somni* per rebatre els arguments misògins de l'endeví Tirèsias manifesta la mentalitat oberta i la postura favorable a la dona de Bernat Metge dins del debat filosòfico-moral sobre la benvolença o malvolença de la seua naturalesa. Aquesta diatriba, heretada de l'antiguitat i dels primers segles del cristianisme, es va accentuar fins a adquirir un paper central a la literatura medieval i renaixentista (i encara més enllà) en allò que anomenem la *querelle des femmes* (Borstein; Claude).

Un primer resultat d'aquesta discussió la tenim en una creixent preocupació per la naturalesa de la dona i per la seua educació, que coincideix històricament amb el procés de consolidació de les monarquies en Europa. Ràpidament, apareixeran tractats de caire didàctic i moral on la principal preocupació dels seus autors serà la formació i l'educació del príncep.

La conseqüència d'aquesta confluència d'esdeveniments va donar lloc, juntament amb altres factors, a tota una literatura especialitzada en l'educació de la dona que des del punt de vista genèric va manifestar-se sobre tot en dos vessants principals: la primera en els reculls d'exemples de dones, que donaran lloc amb posterioritat a tractats morals i pedagògics adreçats a l'educació i la formació de la dona, especialment la de noble condició (Narro 2015, 10-15); la segona en els tractats sobre el matrimoni que proliferen entre els segles XIV i XVI (Brandenberger).

Des del punt de vista temàtic, en ambdós grups de textos s'exposen sovint exemples enfrontats de virtut i de vici (aquests molt menys nombrosos). Els catàlegs d'exemples de dones virtuoses i dignes de ser imitades, al qual se sumen en menor mesura les dones reprovables, els passos de les quals cal evitar en tot moment, es componen normalment de petites històries de caire moral que tenen el seu origen a tres tradicions literàries diferents: la clàssica, la bíblica i l'hagiogràfica. Tot i que, de vegades, la mateixa estructura del llibre, com veurem unes línies més avall, separa aquests tres tipus de dones —a les quals fins i tot podem afegir dones actuals de noble condició també aportades com a exemple—, no és en absolut estrany veure una barreja temàtica dels *exempla* utilitzats, sempre amb la distinció positiva o negativa de l'*exemplum* en qüestió. Amb l'augment de les possibilitats d'adquirir nous materials libraris, els exemples de dones ja no són els que apareixien a la literatura del segle XII o XIII que procedien d'antologies d'origen oriental d'exemples de dones, normalment de caire misògin (Lacarra). Ara els autors es dediquen a rastrejar les fonts clàssiques, bíbliques i hagiogràfiques i hi seleccionen els seus exemples, segons l'argument moral sobre el qual volen parlar.

D'altra banda, des del punt de vista genèric, tot centrant-nos en el primer tipus de text esmentat, el del tractat didàctic i moral, aquesta renovació de l'*exemplum* femení s'observarà des de la primera obra que podríem considerar com la que inaugura aquesta

¹ Este trabajo se enmarca dentro del proyecto de investigación «Literaturas clásicas y literaturas hispánicas en la Baja Edad Media y el Renacimiento» (FFI2013-43663) dentro del Plan Estatal de Investigación Científica y Técnica y de Innovación 2013-2016 (I+D+i) del Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España.

nova vessant literària: el *De claris mulieribus* de Giovanni Boccaccio (1361), autor molt influent en el panorama literari peninsular dels segles successius (Alvar). Tot i que en aquesta obra no podem parlar d'un autèntic trencament amb la misogínia precedent, també es ben cert que els arguments misògins es veuen atenuats i es busca, al contrari, destacar les virtuts positives de la dona, almenys de la major part de les dones exposades. Boccaccio en general va gaudir d'una bona fortuna durant els segles XIV i XV en tota la Península, on existien al voltant d'una trentena de còdexs (Branca 1958 i 1963; Arce), i aquesta obra en particular va ser impresa a Saragossa el 1494 a la impremta de Pau Hurus i reimpressa a Sevilla a la de Jaime Cromberger en 1528 (Fernández Murga & Pascual Rodríguez).

A partir d'aquesta obra l'evolució del gènere oscil·larà en la Península Ibèrica entre, d'una banda, la imitació i la reinterpretació de la seua obra –reflexió moral personal inclosa– com tenim, per exemple, al *Libro de virtuosas e claras mugeres* d'Àlvaro de Luna (1446), de l'altra, la literatura d'espill, cas del *Jardín de las nobles donzellas* (1468) (Haro; Narro 2012) i, finalment, el tractat educatiu i moral que, tot comptant amb el mateixos exemples que trobem en aquestes obres, torna a elaborar tot el material i aporta a més diferents arguments de caràcter filosòfic, didàctic i moral (Narro 2015). El cas més clar seria el *De institutione feminae christianae* de Joan Lluís Vives (1523), encara que també tenim altres tractats més breus com el *Tratado en defensa de virtuosas mugeres* de Diego de Valera (1444) (Rodríguez Velasco). A les nostres lletres també cal esmentar *El llibre de les dones* de Francesc Eiximenis, qui va gaudir d'una gran difusió a la Castella del segle XVI (Clausell). Tot i això, Eiximenis no segueix aquesta línia d'utilitzar exemples de dones virtuoses de l'antiguitat o la tradició bíblica de manera exhaustiva, per la qual cosa l'hem d'excloure de la nostra anàlisi.

Paral·lelament, aquesta temàtica femenina es tracta en diferents obres literàries entre els segles XIV i XVI (Montoya), on, encara que no siga el tema central, la qüestió femenina també té un espai reservat on es faran servir molts dels exemples utilitzats en els tractats esmentats unes línies més amunt. En aquest segon apartat tindriem obres com les *Epistulae Familiares* de Petrarca; l'obra que ens ocupa, *Lo Somni* de Bernat Metge, o els *Contes de Canterbury*, per citar només els exemples més representatius en diferents literatures europees del moment. Aquesta coincidència temàtica provoca que es puguem establir una sèrie de paral·lels entre aquestes obres i els tractats especialitzats en el tema de la dona des del punt de vista de l'ús i el tractament de les fonts utilitzades.

L'iniciador del gènere, l'italià Boccaccio, és qui, a partir de les obres dels historiadors romans i especialment de Valeri Màxim (Casella 1982 i 1990; Kolsky; Filosa 2012), extrau tots els exemples de dones virtuoses que utilitza en la seua obra, adaptant-los també en alguns casos (Filosa 2007). Tanmateix, després de la seua obra, la resta d'autors, tot i inspirar-se en el seu tractat, augmenten i modifiquen la informació sobre un mateix personatge, la qual cosa implica la utilització d'altres fonts que poden ser tant antigues com modernes.

D'una banda, en el cas de les fonts antigues serà novament el propi Valeri Màxim l'autor en el qual la major part d'autors s'inspiraran a l'hora de trobar els seus exemples de dones il·lustres. Un altre autor antic important serà Plutarc, escriptor amant de l'anècdota que va tractar a fons el tema de la dona i que començà a ser conegut a partir de diferents traduccions de les seues *Vides* (Bergua) i els seus tractats morals a la Península Ibèrica a partir del segle XIV (Morales). Plutarc serà molt sovint l'escriptor qui fornirà la informació més àmplia que de tant en tant adorna els *exempla* que ja apareixien a l'obra de Boccaccio. També altres autors com Sant Jeroni, qui va proposar un extens elenc de dones virtuoses al primer llibre del seu *Adversus Iovinianum*, inspiraran aquestos catàlegs, especialment en els casos on la informació és molt més

breu (Narro 2011). En tot cas, l'interès renovat per les literatures clàssiques també farà que autors com Livi, Virgili, Ovidi, Sèneca, Plató, Aristòtil o Homer, per esmentar els casos més significatius, siguin utilitzats també com a font on trobar exemples de dones virtuoses.

De l'altra, en el cas dels moderns, assistirem a una mena d'utilització dels mateixos materials per part dels autors posteriors, que es podrà veure, fins i tot, amplificada amb les fonts clàssiques que no utilitzava l'autor modern en el qual s'inspiraven. Un cas d'aquest tipus seria, precisament, aquest catàleg de dones virtuoses que apareix al IV llibre de *Lo Somni*.

La font principal del catàleg de dones de *Lo Somni*

Per tota la crítica moderna és ben coneguda la immensa cultura literària de Bernat Metge i l'ús que fa de fonts cristianes, modernes i clàssiques (Cingolani 2006). Com ho assenyala Gros (88-89), el model en què es basa Metge per a la composició d'aquest catàleg de dones virtuoses és la vuitena carta del llibre XXI de les *Epistolae Familiares* de Petrarca, al qual hem d'afegir, d'acord amb Cingolani (2006, 35), el *De claris mulieribus* de Boccaccio i els *Memorabilia* de l'historiador romà Valeri Màxim (Rovira 2015). Aquesta darrera obra, farcida d'anècdotes sobre personatges històrics de tota la història de Roma, havia estat traduïda al català per Antoni Canals el 1395 (Rovira 2014), molt pocs anys abans de la redacció de l'obra de Metge. La seua importància en tota la literatura sobre la dona dels segles XIV, XV i XVI és molt notable, per la qual cosa Valeri Màxim esdevindrà en aquesta època un dels autors més esmentats.

Pel que fa al catàleg de dones virtuoses que ens ocupa, caldria, en primer lloc, exposar el panorama complet de les fonts i afegir, en algun cas concret, aquestes fonts secundàries que Bernat Metge segurament hauria utilitzat en la composició d'aquest catàleg. D'altra banda, la finalitat principal de la nostra investigació serà la d'observar l'aparició de les dones del catàleg que utilitza Metge a la resta d'obres abans esmentades on els exemples de dones virtuoses tenen una finalitat didàctica i moral i analitzar l'ús i el tractament de fonts en *Lo Somni* sempre en comparació amb aquestes obres sobre la naturalesa de la dona.

L'aparició d'aquest catàleg es produeix en el context de la discussió que mantenen el protagonista i l'endeví Tirèsias. Metge comenta que després d'haver sentit totes les crítiques del seu interlocutor envers el gènere femení és ara el torn de pronunciar un al·legat en la seua defensa. En opinió de Guzmán (285-286), qui defèn que l'esquema bàsic de la misogínia medieval representada per Tirèsias arrencaria ja a la lírica grega arcaica amb ulteriors evolucions, aquesta estructura dialògica, heretada també de la tradició literària grega, mostraria clarament una actitud humanista per part de Metge en utilitzar l'exposició de dos punts de vista antagònics com els que es representen en aquesta secció.

En primer lloc, excusa les dones per no tenir tanta perfecció com els homes i utilitza l'exemple de Maria com a símbol de la benignitat del gènere femení. Aquest argument de la imperfecció de la dona, la seua disculpa i l'ús de l'exemple de Maria situa Metge en una posició ambivalent respecte de la consideració de la dona en aquesta època. D'una banda, aquesta consideració de la imperfecció de la dona té a veure amb la teoria aristotèlica del *mas occasionatus* que impregna tot el debat intel·lectual sobre la naturalesa de la dona des de l'antiguitat fins a l'època on ens trobem. L'excusa però podria interpretar-se en clau positiva, com la referència a la benvolença de Maria i el seu exemple. Les seues virtuts són valorades de manera més positiva encara que les del propi Jesús, perquè ella era completament humana i ell posseïa una naturalesa divina. En aquest sentit, Metge també segueix tot un corrent literari que utilitza l'exemple de

Maria per demostrar la noblesa de la condició femenina, normalment en contrapunt a Eva, que sol ser el cas contrari (Louzada Fonseca, 91-94). En totes les obres sobre temàtica femenina esmentades anteriorment trobem aquest mateix argument (Narro 2015, 172-174; Sánchez Dueñas, 294-295).

Després d'aquesta defensa de Metge en què es barregen arguments propis de la misogínia amb altres més característics de la defensa de la condició femenina, la resposta de Tirèsius d'*una flor no fa primavera* desencadena la reacció de Metge, qui enumera una sèrie de dones virtuoses que detallem a continuació.

En total apareixen esmentades quaranta dones, si afegim l'exemple final de Penèlope que apareix ja una mica fora del catàleg, de les quals la informació que ens proporciona és prou irregular. La major part d'aquestes dones (28) pertanyen a l'antiguitat grecoromana, 7 són de l'època del nostre autor i 5 són personatges femenins rellevants del món bíblic. Amb aquesta confluència de tres tipus diferents de tradicions de les quals Metge es nodreix per confeccionar aquest catàleg observem com la seua tècnica literària és la mateixa que empren la resta de moralistes que componen obres de caire moral o didàctic sobre la dona a l'època entre els segles XIV i XVI. En aquest sentit, cal destacar doncs que Metge no només utilitzarà –com veurem en el quadre de la pàgina següent– els mateixos exemples de dones virtuoses, sinó que també farà servir una organització semblant que barreja exemples femenins procedents de diverses tradicions literàries.

En el quadre següent indiquem l'ordre d'aparició, la font o fonts modernes i antigues que presumiblement Metge hauria utilitzat per a la seua incorporació (Cingolani 2006; Butinyà 2007) –excloent-hi les dones del seu temps– i els passatges en què apareixen als tractats sobre la dona que esmentaven anteriorment: el *De claris mulieribus* (CM), el *Tratado en defensa de virtuosas mugeres* (DV), el *Libro de virtuosas e claras mugeres* (VC), el *Jardín de las nobles donzellas* (ND), i el *De institutione feminae christianae* (FC). Cal aclarir que el fet que aparega esmentada la dona assenyalada a aquestes altres obres no significa que s'utilitzin les mateixes dades. En el cas del *De claris mulieribus*, normalment apareixerà en l'apartat de les fonts segures. Si ho fa en la casella on s'indiquen les coincidències significa que, tot i esmentar la mateixa dona, la informació que ens ofereix és diferent de la utilitzada per Metge. D'altra banda a la columna de coincidències també hi hem afegit, en els casos en què es produeix, el nom deformat de la dona que apareix a l'obra indicada.

Taula 1. Dones esmentades al catàleg

Posició	Nom	Font(s)	Coincidència
1	<i>Oríthia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 8	CM 19; VC II, 62
		Pet. Fam. XXI, 8, 11-12	
2	<i>Semíramis</i>	Val. Max. IX, 3, ext. 4	ND III, 2, pp. 246-247
		CM 2	
		Plut. Mor. 753 d-e	
3	<i>Tamiris</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 13	CM 49; VC II, 66
		CM 49	
4	<i>Cenòbia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 14	CM 100; VC II, 75; FC I, 4, 25
5	<i>Pantasilea</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 8-10	CM 32; VC II, 36
6	<i>Camil·la</i>	Ídem	CM 39; DV 12; VC II, 65

7	<i>Minerva</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 5-7	CM 6; DV 14; VC II, 34; ND III, 1, p. 243; FC I, 6, 39
8	<i>Ysis</i>	Ídem	CM 8
9	<i>Carmentis</i>	Ídem	CM 27; VC II, 40 (Nicòstrata); ND III, 1, p. 241
10	<i>Sapho</i>	Ídem	CM 47; FC I, 4, 22 (-)
11	<i>Proba</i>	Ídem	CM 97; VC II, 70; FC I, 4, 25
12	<i>X Sibil·les</i>	Ídem Hier. AI. I, 41	CM 21-26; VC II, 76-77; ND III, 1, p. 242; FC I, 4, 23
13	<i>Hipsicratea</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 9 Val. Max. IV, 6, ext. 2 CM 78	CM 78; VC II, 63 (Yfisuratea); ND III, 4, p. 266; FC II, 3, 16
14	<i>Pòrcia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 27 Val. Max. IV, 6, 5 Plut. Brut. 53, 5-7	CM 82; DV 21; VC II, 5; ND III, 4, p. 266; FC II, 3, 20
15	<i>Júlia</i>	Val. Max. IV, 6, 4 CM 82	DV 22; VC II, 29; ND III, 6 p. 265; FC II, 3, 20
16	<i>Artemísia</i>	Pet. Fam. II, 2, 13 Val. Max. IV, 6, ext. 1 CM 57	DV 26; VC II, 42; ND III, 5, p. 243; FC II, 3, 20
17	<i>Emília</i>	Val. Max. VI, 7, 1	CM 74; VC II, 19; FC II, 80
18	<i>Túria</i>	Val. Max. VI, 7, 2	CM 83 (Curia); VC II, 23; FC II, 3, 16
19	<i>Sulpícia</i>	Val. Max. VI, 7, 3	DV 28 (Suplicia); CM 67; VC II, 33; FC II, 3, 16
20	<i>Dones de Lacedemònia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 20	CM 31 (Minies); VC II, 43 (Mimas); ND III, 6, pp. 267-268 (Laced.); FC II, 3, 18 (Laced.)
21	<i>Mare mesquina</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 16-18 Val. Max. V, 4, ext. 1	
22	<i>Ruis</i>	Ídem	
23	<i>Dido</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 21-23	CM 42; VC II, 35; ND III, 5, p. 261
24	<i>Lucrecia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 24 Val. Max. VI, 1, 1 MC 48	DV 19; VC II, 1; ND III, 10, pp. 286-287; FC II, 2, 13
25	<i>Hipo</i>	Val. Max. VI, 1, ext. 1 MC 53	DV 29; VC II, 57
26	<i>Cloèlia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 25 Val. Max. III, 2, 2 MC 52	VC II, 2

27	<i>Cornèlia</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 26	DV 23; VC II, 15; ND III, 10, pp. 286-287; FC II, 3, 20
28	<i>Griselda</i>	Pet. Fam. XXI, 8, 5-7	
29	<i>Sarra</i>	Gen.12; 17, 15-21; 18, 9-15 i 20-23.	VC I, 3; FC II, 10, 128
30	<i>Rebeca</i>	Gen. 24-27	FC II, 10, 128
31	<i>Ratxel</i>	Gen. 29-35	
32	<i>Ester</i>	<i>Esther</i>	VC I, 6; FC II, 7, 84
33	<i>Ruth</i>	<i>Ruth</i>	FC III, 5, 20
34	<i>Muller del rey en Jacme</i>	Coetànies	
35	<i>Elianor d'Aragó</i>	Coetànies	
36	<i>Alianor de Xipre</i>	Coetànies	
37	<i>Sibila d'Aragó</i>	Coetànies	
38	<i>Yolant</i>	Coetànies	
39	<i>Dona Maria</i>	Coetànies	
40	<i>Penèlope</i>	Ov. Her. I, 66 i 83-84	CM 40; DV 20; VC II, 67; ND III, 6, pp. 266-267; FC Diversos

Ús i tractament de les fonts en el context de la literatura sobre dones dels segles XIV-XVI

L'anàlisi de les fonts utilitzades per Bernat Metge en l'elaboració d'aquest catàleg en comparació amb la literatura especialitzada en l'educació i el *status* de la dona ens mostra una gran quantitat de convergències, però també una sèrie de diferències que és important subratllar.

Cal destacar com Metge es situa en un corrent de defensa de la naturalesa de la dona, en una línia semblant a la de la resta de tractats, on, tot i amb això, es respira una certa ideologia misògina. Com destaca Orts (47), Metge trenca amb tota la crítica sobre el sexe femení que s'havia prodigat al llarg de l'Edat Mitjana i que va culminar en el segle XV amb el *Spill* de Jaume Roig. Aquest trencament amb la misogínia precedent ve determinat també per l'ús d'unes fonts determinades on la naturalesa de la dona era lloada amb una sèrie de dones virtuoses de l'antiguitat, el que situa Bernat Metge, com argumentarem en la part final d'aquest estudi, dins del mateix corrent de pensament que la resta d'autors hispànics que componen els tractats sobre la naturalesa de la dona als segles XV i XVI.

Quant a l'ús de les fonts a aquest catàleg de dones virtuoses, és necessari destacar la barreja que en fa, tot servint-se dels autors clàssics i dels humanistes italians, en especial de Petrarca i de la seua vuitena carta del llibre XXI de les *Epistolae Familiares*, en realitat, l'autèntica base sobre la qual es compon i estructura tot el catàleg. L'humanista italià és un dels autors més influents en la prosa de Metge (De Riquer 1933; Butinyà 1994). En aquest cas concret, del text petrarquian no només pren els *exempla* de 22 de les 40 dones esmentades, sinó que a més realitza una adaptació prou fidel a l'original llatí de l'humanista italià com ho demostra Cingolani a la seua edició.

D'altra banda, incorpora també exemples del *De claris mulieribus* de Boccaccio (Butinyà 2001, 512-514), el qual esdevindrà, en realitat, l'autèntica font d'inspiració, una mena de referència intel·lectual i moral, per a tota aquesta literatura sobre la condició femenina per haver estat el primer autor en realitzar una obra d'aquestes característiques. A més, en el cas particular de Metge, ja Martí de Riquer es va fer ressò de la gran influència de Boccaccio en *Lo Somni* (De Riquer 1975, 452), un influx que, com hem pogut comprovar a l'esquema anterior, també està present a la confecció d'aquest catàleg de dones virtuoses on utilitza segurament el text de Boccaccio com a font en 8 ocasions, tot i que les coincidències serien molt majors afegint a les 8 anteriors altres 17 dones que apareixen en ambdós textos.

En segon lloc, per tal d'ampliar informació o afegir exemples semblants acudeix directament a les fonts antigues, en concret a Valeri Màxim, l'autor llatí del qual normalment tots els moralistes esmentats extrauen els seus exemples de dones virtuoses. En aquesta època la recepció de Valeri Màxim a les literatures hispàniques adquireix una especial rellevància (Avenoza 1998) i les seues traduccions en romanç –recordem que la versió catalana data de 1395– comencen a circular per tota la Península (Buezo; Avenoza 1990, 1991, 1994, 2001), la qual cosa garanteix l'accés a un públic ingent que podia recórrer a la font primerenca en el cas de relats com els de les dones d'aquest catàleg.

A més, és necessari destacar l'ús que segurament Metge va fer de les obres de Plutarc –amb el propi Valeri Màxim, l'altre autor clàssic més important per a aquest tipus de literatura de caire moral sobre la dona a causa de la gran quantitat d'anècdotes i històries de diferent llargària sobre dones que trobem a la seua producció escrita–, com van assenyalar Redondo i Sancho (2007), i la influència de l'*Adversus Iovinianum* per a la menció de les Sibil·les. La nostra sospita es fonamenta en tres aspectes fonamentals. D'una banda, aquesta obra de Sant Jeroni és utilitzada per Metge com ho indica Cingolani (2006, 30) a la seua anàlisi de les fonts del text. El segon element té a veure amb la menció a l'autoritat de Varró, qui afirmava que les Sibil·les eren X. És clar que Petrarca va llegir aquesta anècdota a l'*Adversus Iovinianum* de Sant Jeroni, ja que és l'únic text de l'antiguitat que es fa ressò d'aquest fet. Tot i això, el fet que Petrarca haguera consultat la font original no implica que Metge poguera haver-la utilitzat a l'hora de configurar aquest catàleg, sobre tot si tenim en compte que les Sibil·les són esmentades en un grup amb Minerva, Isis, Carmentis, Safo i Proba. La clau la trobem en l'ús que Metge fa d'aquests exemples. En el text de Petrarca apareixen aquestes dones dins però d'una sèrie d'oracions afirmatives, mentre que a *Lo Somni* (IV, 10) apareixen en una llarga interrogació retòrica.

Al nostre parer, seria una gran casualitat que Metge haguera utilitzat una pregunta retòrica precisament per a esmentar les Sibil·les de la mateixa manera que ho fa Sant Jeroni al capítol 41 seu *Adversus Iovinianum* on ens diu:

Quid referem Sybillas Erythraeam atque Cumanam, et octo reliquas? Nam Varro decem fuisse autumat, quarum insigne virginitatis est, et virginitatis praemium divinatio. (*Hier. Adv. Iovin.*, 41)

La pregunta retòrica que apareix a l'original de Sant Jeroni afecta tot el grup de dones que esmenta Metge. En realitat, tant el nostre autor com Sant Jeroni tenen objectius semblants a l'hora de compondre els seus catàlegs: convèncer els seus interlocutors. El primer vol fer reconèixer a Tirèsias la benvolença del gènere femení, encara que admet la seua inferioritat en relació amb l'home; el segon, vol convèncer el monjo Jovinià i el públic cristià del seu temps de la superioritat de la virginitat sobre el matrimoni (Altaner, 380). En aquest tipus de text, la qüestió retòrica és una eina efectiva i efectista molt sovint utilitzada.

D'altra banda, el nostre objectiu principal no era tant el d'analitzar les fonts d'aquest catàleg *per se*, sinó més aviat en context, tot tenint com a referència les obres clau de la literatura especialitzada sobre la dona en el panorama hispànic on Metge s'endinsa parcialment gràcies a la configuració d'aquest elenc de dones virtuoses. En primer lloc, com resulta evident, Metge segueix el que podíem anomenar “el corrent italià,” és a dir, utilitza com a font principal Petrarca i Boccaccio, encara que en alguns casos amplie la informació amb Valeri Màxim, Plutarc o Sant Jeroni. El seu catàleg de dones està a prop d'aquest corrent representat en el grup de tractats esmentats al principi del nostre treball de manera especial pel *Libro de virtuosas e claras mugeres* del condestable de Castella Don Álvaro de Luna, escrit el 1446. Aquest tractat estructurat en tres llibres és, en realitat, una reinterpretació del *De claris mulieribus* de Boccaccio. Álvaro de Luna no només fa una recopilació d'anècdotes de dones virtuoses de l'antiguitat grecoromana amb una finalitat exemplaritzant i política, sinó que amplia el seu horitzó a dones de la tradició bíblica i a les santes cristianes, dividint, en conseqüència, la seua obra en tres llibres, el segon dels quals és una mena de traducció o, fins i tot de translació, de l'obra de Boccaccio (Fournès), ja que els exemples que n'utilitza són pràcticament els mateixos, tot i que redueix la xifra total de 106 a 78.

La dependència del catàleg de Metge dels textos dels humanistes italians és evident, però el tractament positiu que li donen a algunes de les dones esmentades també és propi d'aquesta primera etapa de la literatura de temàtica femenina dels segles XIV-XVI on existeix una gran dependència del text boccaccià. En aquest sentit, és significativa la valoració que es fa d'un exemple de l'antiguitat com Safo de Lesbos. D'aquesta dona Metge destaca el seu talent poètic:

E que Sapho, donzella grega, haja dictats llibres dignes de ésser comparats als enginys dels grans poetes? (*LS*, IV, 10)

Com succeïa en el marc general de la configuració del catàleg, Metge segueix la influència de la tradició humanista italiana per valorar Safo positivament com una poetessa de notable enginy. Aquesta interpretació de la figura de Safo, lliure de tot prejudici de caire moral, es difon en Aragó mitjançant la traducció del *De claris mulieribus* a la impremta de Pau Hurus, on es llegeix en l'encapçalament del capítol dedicat a la poetessa grega “*De Saphos Lesbia, que fue poeta, cuya virtud fue muy loada porque compuso poesías y fizo versos y obras que ahun hoy están en grande veneración y estima.*” En França, Christine de Pizan també es fa ressò d'aquesta interpretació positiva de la figura de Safo seguint de ben a prop l'obra de Boccaccio a *La cité des dames* (XXX). En cap d'aquests texts es caracteritza Safo, com es farà ja en les obres sobre la condició femenina del segle XVI, com una mena d'iniciadora de l'amor homosexual entre dones, ni tampoc es tindrà en compte la seua relació amorosa amb Faont, un aspecte que a l'època es començarà a difondre a partir de les *Heroides* d'Ovidi (15), qui va compondre un poema titulat *Sapho Phaoni*. En aquest text Ovidi reproduïx, en un gran exercici poètic, la carta d'amor que Safo li hauria escrit al seu amant Faont, qui havia abandonat l'illa de Lesbos, abans de suïcidar-se llançant-se des de la roca de Lèucade. Aquesta versió ovidiana de la vida de Safo, que ha inspirat a poetes de tots els temps –cas del mateix Baudelaire i el seu poema *Lesbos*– va ser considerada per molts humanistes del segle XV com una autèntica obra de la poetessa grega que havia estat traduïda al llatí per Ovidi (Ramírez de Verger, 187-188).

No podem esbrinar si Metge sabia d'aquest passatge de la vida de Safo que cita Ovidi a les seues *Heroides*, tot i que Cingolani (2002, 81) afirma que Metge efectivament coneixia aquesta obra ovidiana. De fet, apareixen, segons el mateix Cingolani (2006, 299), fins a cinc passatges on Metge s'hauria inspirat a les *Heroides* de

l'autor llatí (*LS* I, 3, 7; III, 7, 30; III, 8, 50; IV, 4, 34 i IV, 6, 59). Un d'aquests és precisament on apareix el darrer exemple que hem inclòs a la graella del catàleg de dones virtuoses, el de Penèlope. Amb aquestes dades, sembla prou improbable que Metge no coneguera la història de Safo i de Faont. Tot i això, el fet de no decantar-se per la condemna a Safo per l'amor desmesurat, delirant i suïcida que sentia pel seu amant, situa Metge novament al costat de la tradició humanista italiana i fora, en qualsevol cas, de la moralitat estricta amb la qual s'observarà el personatge de Safo en els tractats sobre la dona posteriors, on el passatge d'Ovidi estarà molt present i farà que la valoració de la poetessa lèsbia siga completament diferent.

De fet, l'exemple positiu de Safo desapareix en els tractats que configuren el nostre *corpus*. No apareix Safo al breu *Tratado en defensa de virtuosas mugeres* de Diego de Valera. Al *Libro de virtuosas e claras mugeres* és un dels exemples que sí apareixia a l'obra de Boccaccio i que, en canvi, ja no és esmentat per Álvaro de Luna; tampoc no hi figura al *Jardín de las nobles donzellas* de Fray Martín Alonso de Còrdova i, fins i tot Vives al seu *De institutione feminae christianae* condemna l'amor insuficientment cast (*non satis caste*) de la poetessa per Faont (*FC* I, 4, 22), i, a més, en el capítol on recomana o prohibeix les lectures a les dones, veta la seua poesia a la dona cristiana (*FC* I, 5, 33).

La raó d'aquesta evolució és evident, mentre Metge aporta un catàleg prototípic de caire argumentatiu que busca rebatre els postulats de la misogínia medieval defensats per Tirèsias, als tractats posteriors, de caire moralitzant i educatiu, es presenta una dona ideal per a la qual els valors de virginitat, pudor i castedat han d'estar sempre presents. En realitat, aquests tractats mostraran més aviat el ideal de dona que els seus autors, moralistes masculins, desitjaven per a la seua societat (Vigil).

D'altra banda, no és menys cert que Metge presenta una sèrie de característiques comunes amb aquest tipus de tractats sobre la dona. Ja hem fet referència a l'ús de les mateixes fonts i hem destacat l'ús de l'*exemplum* virtuos de dona que normalment també s'utilitzava com a argument de pes en la confrontació amb els postulats misògins com ocorre en aquest passatge de *Lo Somni*. Una darrera coincidència amb aquests tractats també està en la pròpia estructura del seu catàleg. En realitat, l'elenc de dones virtuoses presentat per Metge té tres parts ben diferenciades que es repeteixen en tots els tractats posteriors: exemples manllevats a l'antiguitat grecoromana, exemples de dones bíbliques i exemples de dones del seu temps.

En el *Libro de claras e virtuosas mugeres* d'Álvaro de Luna, aquesta divisió és evident. El primer dels seus llibres el formaven exemples de dones bíbliques, el segon de dones de l'antiguitat grecoromana i el tercer de dones cristianes. Tot i que el tercer llibre, per a la composició del qual Álvaro de Luna fa ús de les biografies compilades a la *Legenda aurea* de Jaume de Voràgine (Gómez Redondo, 3239; Hernández Amez), no estaria dedicat a les dones del seu temps, sinó a santes del cristianisme, representaria un intent de mostrar front als postulats misògins les dones virtuoses de la tradició cristiana on es situa la dona que l'autor vol defensar. Molt més barrejats apareixen els exemples de dones virtuoses al *Jardín de nobles donzellas* de Fray Martín Alonso de Còrdova. No obstant això, el contrast entre aquestes tres categories de dones també s'observa en algunes seccions del llibre, on el moralista agustí dona una predilecció especial a les santes cristianes sobre les dones de l'antiguitat.

¡Cuánto son nuestras vírgenes cristianas más contantes, que avn vencen las potestades que no veen, las quales no sola mente reputan victoria dela carne & sangre, mas también del Príncipe delas tinieblas! (*ND*, III, 3: 251-252)

Novament, tot i que no es tracta de dones del seu temps, el sentiment d'identitat cristià d'aquestes dones fa que es pugui establir un paral·lel amb la tripartició del catàleg del quart llibre de *Lo Somni*, on fins i tot Metge utilitza també una breu introducció per canviar el sentit de la seua argumentació, donant una importància major a les dones que esmentarà a continuació:

Però, si no t'enuig, parlaré't breument d'alcunes de nostre temps, les virtuts de les quals me forçen parlar pus prolixament que no cuydava. (*LS*, IV, 4: 28)

De tota manera, si hi ha un autor d'aquest corrent que utilitza sovint aquesta divisió en tres grans tipus de dones, eixe és sense cap tipus de dubte Joan Lluís Vives. A l'extens catàleg de dones que apareix al quart capítol del primer llibre del seu *De institutione feminae christianae* dedicat a l'educació de la donzella (*De doctrina puellarum*) (Narro 2015, 36-42), el moralista valencià enumera, en primer lloc, una sèrie de dones de l'antiguitat grecoromana inspirant-se sobre tot en el primer llibre del *Adversus Iovinianum* de Sant Jeroni. A continuació, cita un bon grapat de santes i dones virtuoses cristianes i, per últim, segueix enumerant dones virtuoses del seu temps, com ara Caterina d'Aragó, mare de la destinatària del tractat, Maria Tudor; Mencía Mendoza, filla del marquès de Zenete, o les filles del seu amic Tomàs Mor. Per últim, les lloances més sentides les dedica a la pròpia Caterina d'Aragó, a la seua germana Joana i a les altres dues filles del matrimoni entre Isabel de Castellà i Ferran d'Aragó. En comptes d'utilitzar exemples bíblics Vives usa els exemples de dones del cristianisme primitiu, per acabar amb les dones virtuoses del seu temps com fa Metge al seu catàleg.

A més, el segon grup d'exemples de dones virtuoses, el dels *exempla* manllevats a l'*Antic Testament*, també ha cridat la nostra atenció. De les cinc dones que Metge esmenta, totes elles jueves (Sara, Rebeca, Raquel, Ester i Ruth), dues (Sara i Ester) apareixen tant al *Libro de virtuosas e claras mugeres* com al *De institutione feminae christianae* i dues més, Rebeca i Ruth, ho fan només al tractat vivesià. Raquel és l'exemple original que Metge incorpora a aquest catàleg respecte del desenvolupament posterior de la literatura didàctico-moral adreçada a la dona cristiana.

Conclusions

En el nostre estudi del catàleg de dones virtuoses que apareix en el quart llibre de *Lo Somni* de Bernat Metge hem pogut comprovar com aquest segueix en general els humanistes italians i amplia la informació sobre les dones virtuoses que esmenta en Valeri Màxim i, molt menys, en Plutarc i Sant Jeroni. La inclusió d'aquest catàleg de dones virtuoses fa que Metge prenga part al debat intel·lectual de l'època sobre la naturalesa de la dona, tot presentant-se com un defensor de la dona (Butinyà 2003) i connectant amb la literatura especialitzada sobre la condició femenina dels segles XIV-XVI. Ja al llibre I de *Lo Somni* s'havia mostrat la posició antimisògina de Metge en un passatge que Butinyà (2009, 91-97) desxifra amb ajuda dels professors De la Cruz i Conde, tot advertint reminiscències lul·lianes del *Libre del gentil e los tres savis* i l'ús d'arguments presents a la *Quadruplex Reprobatio*, atribuïda a Ramon Martí.

En comparació amb la literatura especialitzada de l'època que té aquest tema com a motiu central de la narració, Metge mostra una sèrie de punts en comú. En primer lloc, la major part de dones que cita en el seu catàleg seran valorades també positivament pels tractadistes posteriors que continuen la tradició iniciada per Boccaccio amb el seu *De claris mulieribus*. Tot i això, hem pogut veure que en alguns casos, com el de Safo, també s'observen variacions notables a l'hora d'interpretar la seua figura. En segon lloc, també hem pogut observar que Metge presenta al seu catàleg una estructura tripartida

que també serà utilitzada pels autors posteriors, que divideixen les seues dones virtuoses segons l'època de la qual extrauen els seus exemples. En aquesta inclusió de dones coetànies també ha d'existir segurament una intencionalitat política. Metge fa referència a les regnes aragoneses de la seua època de la mateixa manera que Vives, per exemple, lloava especialment Caterina d'Aragó, la seua protectora a la cort anglesa.

En definitiva, aquest catàleg de dones virtuoses de l'antiguitat grecoromana, la tradició veterotestamentària i l'època de Bernat Metge presenta una sèrie de característiques comunes amb els tractats didàctics i morals sobre la dona quant a l'ús i el tractament de les fonts. La intenció de Metge no és, com a alguns dels tractats didàctico-morals de la seua època, la d'instruir a la dona de noble condició, ans la de defensar la seua naturalesa front als atacs de la misogínia medieval. La seua argumentació, encara que siga breu, mostra de manera clara les posicions favorables a la dona i alguns dels exemples de dones virtuoses més recurrents i utilitzats a la seua època i als segles posteriors.

Obras citadas

- Altaner, B. *Patrología*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1962.
- Alvar, C. “Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción.” *Cuadernos de Filología Italiana* (extraordinario) (2001): 333-350.
- Arce, J. “Boccaccio nella letteratura castigliana: panorama generale e rassegna bibliografico-critica.” En F. Mazzoni ed. *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali*, Firenze: Olschi, 1978. 63-105.
- Avenoz, G. “La traducción de Valerio Máximo del Ms. 518 de la Biblioteca de Catalunya.” *Revista de Literatura Medieval* 2 (1990): 141-158.
- . “Traducciones y traductores. El libro de Valerio Máximo en romance.” En M. Brea López et al. eds. *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade de Sanitago de Compostela, 1991. Vol. II: 221-229.
- . “Traducciones de Valerio Máximo en la Edad Media hispánica.” En L. Charlo ed. *Reflexiones sobre la traducción. Actas del I Encuentro interdisciplinar ‘Teoría y práctica de la traducción (Cádiz, 29 de marzo-1 de abril 1993)*. Cádiz: Universidad de Cádiz, 1994. 167-179.
- . “La recepción de Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medievo.” *Euphrosyne* 26 (1998): 241-252.
- . “Antoni Canals, Simón de Hesdin, Nicolás de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urríes: lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas).” En T. Martínez Romero & R. Recio eds. *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*, Castelló/Omaha: Universitat Jaume I, 2001. 45-74.
- Bergua, J. *Estudios sobre la tradición de Plutarco en España (ss. XIII-XVII)*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 1995.
- Borstein, D., ed. *The Feminist Controversy of the Renaissance*. Delmar: Scholar’s Facsimiles and Reports, 1980.
- Branca, V. *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio I. Un primo elenco di codici e tre studi*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1958.
- . “Un nuovo elenco di codici,” *Studi sul Boccaccio* 1 (1963): 15-26.
- Brandenberger, T. *Literatura de matrimonio (Península Ibérica, s. XIV-XVI)*. Zaragoza: Pórtico, 1996.
- Buezo, C. “Las traducciones vernáculas de Valerio Máximo en el Cuatrocientos hispano. El códice de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia.” *Boletín de la Real Academia de la Historia* 185 (1988): 39-53.
- Butinyà, J. “Cicerón, Ovidio, Agustín y Petrarca en *Lo Somni*, de Bernat Metge.” *Epos: Revista de Filología* 10 (1994): 173-201.
- . (2001) “La proyección de Boccaccio en las letras catalanas de la Edad Media.” *Cuadernos de Filología Italiana* (extraordinario) (2001): 499-533.
- . “Bernat Metge, defensor de la dona i de l’ideal de la pau.” *Revista de Filología Románica* 20 (2003): 25-40.
- . *Bernat Metge. Lo Somni*. Madrid: Atenea, 2007.
- . “Ramon Llull en el primer humanisme.” *eHumanista* 13 (2009): 83-103.
- Casella, Maria Teresa. *Tra Boccaccio e Petrarca. I volgarizzamenti di Tito Livio e di Valerio Massimo*. Padova: Antenore, 1982.
- . “Sul volgarizzamento boccacciano di Valerio Massimo. Un codice rintracciato: una chiosa imbarazzante?” *Studi sul Boccaccio* 19 (1990): 191-208.
- Cingolani, Stefano Maria. *El somni d’una cultura: “Lo Somni” de Bernat Metge*.

- Barcelona: Quaderns Crema, 2002.
- . *Bernat Metge. Lo Somni*. Barcelona: Bernat Metge, 2006.
- Claude, C. *La querelle des femmes: la place des femmes des Francs à la Renaissance*. Pantin: Le Temps des Cerises, 2000.
- Clausell, C. "Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*." *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 14 (1995-1996): 439-454.
- De Riquer, M. "Influències del *Secretum* de Petrarca sobre Bernat Metge." *Criterion* 9 (1933): 243-247
- . "Boccaccio en la literatura catalana medieval." *Filología Moderna* 55 (1975): 451-471.
- Fernández Murga, F. & J. A. Pascual Rodríguez. "La traducción española del *De mulieribus claris* de Boccaccio." *Filología Moderna* 55 (1975): 499-511.
- Filosa, E. "Boccaccio tra storia e invenzione: Dal *De fide uxorium erga viros* di Valerio Massimo al *De mulieribus claris*." *Romance Quarterly* 53 (2007) 219-230.
- . *Tre studi sul De mulieribus claris*, Milano: LED, 2012.
- Fournès, G. "De la traduction au manifeste politique: le Libro de las virtuosas e claras mugeres d'Álvaro de Luna." *Cahiers d'études hispaniques médiévales* 33 (2010): 97-108.
- Gómez Redondo, F. *Historia de la prosa medieval castellana. III. Los orígenes del humanismo. El marco cultural de Enrique III y Juan II*. Madrid: Cátedra, 2002.
- Gros, S. "Una nota sobre Lucrècia en *Lo Somni* de Bernat Metge." *Estudios Hispánicos* 22 (2014): 83-94.
- Guzmán, H. "El viejo tema de la misoginia: ecos de Semónides en Bernat Metge." *eHumanista* 13 (2009): 277-288.
- Haro, M. "Mujer, corona y poder en un espejo de princesas: *El jardín de nobles doncellas* de Fray Martín de Córdoba." En M. P. Celma & M. Rodríguez Pequeño eds. *Mujer, poder e institución literaria*. Segovia: Junta de Castilla y León, 2009. 43-57.
- Hernández Amez, V. "Mujer y santidad en el siglo XV: Álvaro de Luna y *El libro de claras e virtuosas mugeres*." *Archivium* 52-53 (2002-2003): 255-288.
- Kolsky, S. D. *The Genealogy of Women: Studies in Boccaccio's "De mulieribus claris"*. New York: Peter Lang, 2003.
- Lacarra, M. J. "Algunos datos para la historia de la misoginia en la Edad Media." En *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, 1986. 339-362.
- Louzada Fonseca, P. C. "Difamación y defensa de la mujer en la Edad Media. Pasajes obligatorios." *Temas Medievales* 18 (2010): 73-94.
- Montoya, I. "Observaciones sobre la defensa de las mujeres en algunos textos medievales." En J. Paredes ed. *Medioevo y literatura*. En *Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Granada, 27 de Septiembre - 1 de Octubre 1993*. Granada: Universidad de Granada, 1995. 397-405.
- Morales, A. *Plutarco en España. Traducciones de Moralia en el siglo XVI*. Murcia: Universidad de Murcia, 2000.
- Narro, Á. "San Jerónimo como transmisor de la tradición clásica en el *De institutione feminae christianae* de Juan Luis Vives." *Studia Philologica Valentina* 13 (2011): 325-340.
- . "Tradición clásica en el *Jardín de nobles donzellas* de Fray Martín Alonso de Córdoba." *Calamus Rescens* 13 (2012): 53-73.
- . *Tradició clàssica, pensament cristià i educació de la dona a Vives. Les fonts del De*

- institutione feminae christianae (1523)*. Saarbrücken: EAE, 2015.
- Orts, J. Ll. “La mujer en la narrativa catalana medieval: una semblanza.” En R. Walthaus ed. *La mujer en la literatura hispánica de la Edad Media y el Siglo de Oro*. Amsterdam: Rodopi, 1993. 45-55.
- Redondo, J. & S. Sancho. “Las mujeres plutarqueas en el humanismo catalán: de Bernat Metge a Beuter.” En J. M. Nieto Ibáñez & R. López eds. *El amor en Plutarco*. León: Universidad de León, 2007. 687-697.
- Ramírez de Verger, A. “La carta de Safo a Faón de Ovidio (*Her. XV*).” *Emerita* 77 (2009): 187-222.
- Rodríguez Velasco, J. D. “Autoglosa: Diego Valera y su *Tratado en defensa de virtuosas mujeres*.” *Romance Philology* 61 (2007): 25-47.
- Rovira, H. *El Valeri Màxim d’Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*. Tesis doctoral dirigida por G. Avenzoza i A. M. Mussons. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014.
- . “Els exempla de Valeri Màxim a la literatura catalana medieval.” *Scripta* 5 (2015): 22-23.
- Sánchez Dueñas, B. “Una particular visión de la mujer en el siglo XV: Jardín de Nobles Doncellas de fray Martín de Córdoba.” *Boletín de la Real Academia de Córdoba* 141 (2001): 291-300.
- Vigil, M. *La vida de las mujeres en los siglos XVI y XVII*. Madrid: Siglo XXI, 1986.